

MARIA KORYBUT-MARCINIAK

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8196-5119>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

**„NOTATY PAMIĘTNIKOWE”
ANTONIEGO ŁAZAROWICZA (1819-1905)
– ŚWIADECTWO POLAKA W „ROSYJSKIM MUNDURZE”**

**“Notaty pamiętnikowe” of Antoni Łazarowicz (1819-1905)
– Pole’s testimony in the “Russian uniform”**

SŁOWA KLUCZOWE: pamiętniki XIX w., Wilno, urzędnicy, literatura, inteligencja polska pod zaborami

KEYWORDS: Diaries of the 19th-century, Vilnius, officials, literature, Polish intelligentsia under partition

ABSTRACT: Memoirs “Notaty pamiętnikowe” of Antoni Łazarowicz (1819-1905), preserved in the manuscript in the Lithuanian Library of the Academy of Sciences Wróblewscy in Vilnius constitute a unique document. Their author, a civil servant in Vilnius, discovers his true attitude to the tsarist authorities in his diary. This interesting source shows the other face of a tsar official. It is also a valuable account of the living conditions of Borderland Intelligence in the 19th century.

Polacy z ziem litewsko-białoruskich w XIX stuleciu, w realiach pozbawiania własnej państwowości wybierający rosyjską służbę cywilną lub wojskową, to grupy, na których ciążyą zarzuty o inercję, lojalizm, a nawet zdradę narodową. Analiza akt personalnych proveniencji urzędowej oraz zachowanych egodokumentów ukazuje, że zewnętrzna akceptacja nie zawsze wiązała się z aprobatą obcej władzy. Wtłoczenie Polaków do rosyjskiego systemu rangowego nie przyniosło oczekiwanych rezultatów w postaci ich asymilacji kulturowej z Rosją. Poczucie narodowej przynależności było pielęgnowane nie tylko w obrębie ziemiańskich dworów, które dawały odpór rusyfikacji, lecz także w „głowach” Polaków – pracowników administracji guberni zachodnich. Jednym ze świadectw oporu wobec rosyjskiej władzy na ziemiach litewsko-białoruskich jest rękopiśmienny pamiętnik wilnianina, asesora kolegiального, wieloletniego pracownika administracji – Antoniego Łazarowicza.

Antoni Wincenty Łazarowicz to postać znana tylko niewielu miłośnikom historii Wilna, choć odnotowywana w słownikach biograficznych i opracowaniach naukowych z zakresu historii literatury (Śniezko 1973, 280; Uziębło 1905, 367 i n.;

Jackiewicz 1991, 5; 1993, 123; Romanowski 2003, 203). Wszelkie wzmianki dotyczące Łazarowicza ograniczały się do jego twórczości publicystyczno-literackiej. Dzięki ocalałej korespondencji z rodzeństwem, materiałom urzędowym zachowanym w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym oraz dokumentom rodzinnym możliwe było nakreślenie jego biografii (Korybut-Marciniak 2017, 55 i n.). Zamierzeniem artykułu jest krytyczna analiza nieznanego, pozostającego w rękopisie źródła – pamiętnika Antoniego Łazarowicza, który przybliży interesujące obszary życia autora, ukazuje jego mentalność i przekonania polityczne oraz stanowi świadectwo warunków życia kresowej inteligencji w II połowie XIX stulecia. Dokument ten ma charakter unikatowy. O ile materiały wspomnieniowe i pamiętnikarskie kresowych ziemian są dobrze znane w środowisku historyków (Jurkowski 2011, 15 i n.), to memuarystyka niższych urzędników ziem litewsko-białoruskich w XIX wieku należy do wyjątków.

Antoni Wincenty Łazarowicz¹ urodził się 22 lutego 1819 roku w Wilnie (LMAVB, f. 318-27526). Był najmłodszym synem Antoniego i Tekli Łazarowiczów (Doliński 2014, 143 i n.). Matka Antoniego – Tekla Łazarowicz z domu Ehrenkreutz (1792-1872) w dzieciństwie została osierocona, a opiekę nad nią roztoczyła rodzina Lachnickich. W 1809 roku wyszła za mąż za Antoniego Łazarowicza herbu Kościesza (1780-1825) (Boniecki 1901, 241), zubożałego szlachcica, niższego urzędnika powiatu grodzieńskiego. W 1813 roku małżeństwo przeniosło się do Warszawy, ponieważ mąż Tekli został oddelegowany do kancelarii warszawskiego gubernatora wojennego – Wasyla Łanskoja. W 1818 roku przeniesiono go do Wilna na urząd sekretarza kancelarii wileńskiego gubernatora cywilnego. Rok później na świat przyszedł Antoni Wincenty. Ojca właściwie nie znał dobrze – ten zmarł nagle w 1825 roku, gdy Antoni miał 6 lat. W rok później jego matka – Tekla Łazarowicz wyszła za mąż za Stanisława Dolińskiego (1793-1873) – również urzędnika w kancelarii gubernatora cywilnego wileńskiego (Korybut-Marciniak 2016a, 395 i n.). Doliński roztoczył opiekę nad pasierbami² i starał się o ich odpowiednie zabezpieczenie w życiu zawodowym – zarówno starszy brat Antoniego – Romuald (Korybut-Marciniak 2016b, 113 i n.), jak i sam Antoni objęli posady urzędnicze w administracji cywilnej. Antoni Wincenty w 1832 roku rozpoczął naukę w wileńskim gimnazjum, w którym ukończył sześcioklasowy kurs (LMAVB, f. 151-86). Po ukończeniu nauki w 1837 roku, dzięki staraniom ojczyma, otrzymał zatrudnienie w Wileńskiej Izbie Dóbr Państwa – jako pomocnik naczelnika stołu (LVIA 1856, 239 i n.). Pracował w kancelarii Izby przez 24 lata. Pracę w administracji rozpoczynał jako urzędnik bezrangowy. Wykazywał swoistą nieporadność w staraniu się o odpowiednie koneksje i układy, które dla postępów w karierze urzędniczej były niezbędne.

¹ W źródłach spotykamy inną formę nazwiska: „Łazarewicz”.

² Antoniego Wincenty Łazarowicz miał wówczas czworo rodzeństwa: brata Romualda i trzy siostry: Natalię, Eufemię i Teklę.

Najniższą, XIV rangę – registratora kolegialnego – otrzymał po czterech latach służby w 1841, a X – sekretarza kolegialnego – w 1849 roku (LMAVB, f. 151-86). Rangi radcy tytularnego (IX klasa) nie udało mu się otrzymać, pomimo że miał odpowiednią wysługę lat. Służbę zakończył więc w 1861 roku w VIII randze – asesora kolegialnego (LMAVB, f. 151-86). Jako Polak-katolik miał utrudnioną drogę awansu. Jego praca „biurowa” była żmudna i wyczerpująca siły fizyczne – przepisywanie dokumentacji kancelaryjnej, sporządzanie i kopiowanie raportów itp. niejednokrotnie zajmowało kilkanaście godzin dziennie. Wynagrodzenie, jakie otrzymywał, było niskie, wypłacane nieregularnie. Łazarowicz przez wiele lat zarabiał od kilku do kilkunastu rubli miesięcznie – w 1856 roku pisał, że spodziewa się otrzymać pensję za 4 miesiące w wysokości 56 rubli srebrnych (rs.) (LVIA 1856, 239 i n.), czyli jego miesięczna gaża wynosiła 14 rs. Była to wypłata głodowa. Praca w urzędzie nadwyrężyła jego zdrowie, ale była jedynym sposobem na podtrzymanie egzystencji. Od początku 1860 roku Łazarowicz skarżył się na pogorszenie wzroku i bóle płuc. W czerwcu 1861 roku złożył podanie o „odstawkę” wraz z dokumentacją lekarską potwierdzającą niezdolność do pracy w Izbie Skarbu Państwa (LVIA 1861, 579 i n.). Otrzymał zgodę na zwolnienie ze służby z emeryturą w wysokości 113 rs. rocznie (LMAVB, f. 151-86). W czasie wolnym od zajęć biurowych Łazarowicz oddawał się swoim pasjom: szkicował pejzaże i architekturę, zbierał oraz inwentaryzował polskie pamiątki, tworzył kompendia materiałowe, opisy kościołów katolickich i cmentarzy, pisał utwory poetyckie i elementarze dla polskich dzieci, szukał wydawców dla swoich znajomych obdarzonych talentem do pióra. Utrzymywał kontakty z literatami w Królestwie Polskim, część swoich dzieł wydał drukiem, część zachowała się w rękopisie (Korybut-Marciniak 2017, 85 i n.)³.

Łazarowicz zmarł 12/25 kwietnia 1905 roku w Wilnie w wieku 88 lat. W nekrologu zamieszczonym w „Kraju” czytamy: „Zmarł w Wilnie kawał literata, Antoni Łazarowicz [...], wilnianin z krwi i kości” (Ug 1905, 26 i n.). Również Lucjan Uziębło, który osobiście znał Antoniego Łazarowicza, zamieścił po jego śmierci w „Tygodniku Ilustrowanym” krótką charakterystykę jego działalności literackiej i społecznej. Nie dostrzegał w nim wprawdzie wybitnego talentu literackiego, ale z dużym uznaniem wyrażał się o jego pracowitości, wytrwałości wydawniczej i charakterze (Uziębło 1905, 368). Przez członków rodziny i przyjaciół Łazarowicz był postrzegany jako człowiek o „otwartym umyśle” i dużej empatii – zawsze gotowy do pomocy i stawiający potrzeby innych ponad własne (Doliński 2014).

„Notaty pamiętnikowe” zachowały się w „Zbiorze ogólnym” Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie. Nie budzi wątpliwości, że jest to autograf – tekst porównany z zachowanymi listami i zachowaną spuścizną rękopiśmienną Łazarowicza nie pozostawia obiekcji co do autorstwa.

³ Bibliografia dzieł wydanych przez Łazarowicza i jego rękopisów zamieszczona została w biografii (Korybut-Marciniak 2017, 85-88).

Ten egodokument ukazuje oblicze autora różne od tego, które odnajdujemy w dokumentach urzędowych, charakterystykach członków rodziny czy zachowanej korespondencji. Dokument liczy 78 paginowanych kart. Był spisywany w dużej rozciągłości chronologicznej – powstawał w latach 1854-1904. Nie jest typowym pamiętnikiem – na obwołucie opisany jako „Notaty pamiętnikowe”⁴ (LMAVB, f. 9 – 2222), ma charakter niejednorodnego, chaotycznego i różnorodnego zbioru zapisków. Notatki musiały być robione w pośpiechu, pod wpływem chwili. Dokument ma liczne luźne strony, zapisy miejscami pozbawione interlinii, a pismo jest słabo czytelne. Na charakter pisma Łazarowicza uskarżali się jego najbliżsi, prosząc o większą dbałość zapisu w korespondencji. Również współczesnemu czytelnikowi kaligrafia Łazarowicza przysparza niemałych kłopotów.

Wartość tego egodokumentu jawi się przede wszystkim w otwartości przekazu – intencją autora było utrwalenie doznawanych przez Polaków krzywd, notatki stały się sposobem na danie upustu emocjom, wyrażenie prawdziwych przekonań, stanowią opis traumatycznych doświadczeń wilnian w okresie wzmóżonej rusyfikacji. Zawarta w nim surowa ocena Rosjan i refleksja nad krzywdami, jakich doznają mieszkańcy ziem litewsko-białoruskich, nie należy do rzadkości, jednak świadkowie wydarzeń zazwyczaj należeli do elit społecznych i pisali o nich po latach (Załączny 2013, 7 i n.). Obawa przed prześladowaniami powodowała, że piśmienne ślady „nieprawomyślności” były ze względów bezpieczeństwa niszczone, a wspomnienia przechowywane wyłącznie w pamięci. Sam Łazarowicz również hamował się w opiniach na tematy społeczne, polityczne i religijne – był przecież pracownikiem administracyjnym imperium rosyjskiego; jego bracia i ojczym również utrzymywali się z pensji rządowych – żeby nie narażać bliskich musiał zachowywać ostrożność. „Notaty pamiętnikowe” pisane do szuflady przesączone są jawną niechęcią wobec rządu rosyjskiego. Autor wyraża w nich swoje emocje, odnotowuje wydarzenia, o których nie można było mówić. Dokument jest zbiorem notatek, pozbawionym porządku chronologicznego i tematycznego – obok refleksji o charakterze politycznym znajdujemy charakterystykę codziennych czynności, fragmenty utworów religijnych, opisy znanych osobistości, przysłowia i powiedzenia⁵, przemówienia i powinszowania, a nawet szkice listów. „Notaty” zostały spisane poprawną, choć nie zawsze staranną polszczyzną. Krótkie fragmenty mają charakter zapisu diarystycznego. W zapiskach odnaleźć można wiele odwołań do „Pisma Świętego” i tradycji katolickiej. Część wpisów nosi znamiona dydaktyzmu religijnego. Łazarowicz był osobą głęboko wierzącą, przywiązaną do katolickiego rytuału, niekiedy popadającą w religijną egzaltację. Wychowany w poszanowaniu

⁴ Również w tej formie występuje w katalogu rękopisów biblioteki.

⁵ Powiedzenia i przysłowia zasłyszane lub przeczytane stanowią ciekawe świadectwo epoki – np. „Życzę podróży na Sybir zaniechać, jeśli pojedziesz, co rychlej przyjechać – nazad do kraju, choć w nim nie jak w raju”; „Idzie wszystko, co żyje na wasze spotkanie – całego narodu polskiego powstanie”; „Kiedy nadto będziesz słodki, to cię zaliżą, kiedy nadto gorzki, to cię wypłują”.

Kościół katolicki, które zaszczepiła w nim matka, pozostawał wierny kanonom codziennych ceremonii religijnych. Katolicyzm stanowił dla niego punkt odniesienia i główny identyfikator narodowy (por. Janion/Żmigrodzka 2001). Stał na stanowisku obrońcy katolicyzmu przed narzucanym prawosławiem i „bez znieczulenia” wypowiadał się o rosyjskiej polityce wyznaniowej. Pełna kontrola państwa nad Kościołem prowadziła autora do gorzkich refleksji: „Co za szkarada, gdzie Kościół podlega świeckiej władzy, tam nie ma swobody myśli i zdania, a każdy żyć musi obłudą, myśli swoje kryje” (LMAVB, f. 9 – 2222, 14). Zewnętrzna akceptacja ukazów popowstaniowych, wymierzonych w wyznawców obrządku łacińskiego, skrywała wewnętrzny bunt. Łazarowicz dawał mu upust na piśmie. Ukazywał główne bolączki kresowych katolików. Należały do nich zamykanie kościołów, likwidacje parafii i kasaty zakonów wileńskich (LMAVB, f. 9 – 2222, 17). Do represji wobec klasztorów wileńskich miał dodatkowo silny stosunek emocjonalny – pośród zakonników w klasztorze trynitarzy znajdował się jego brat Romuald Łazarowicz, a wygnaną do Francji zakonnica z klasztoru wizytek była jego bratowa – Anna Łazarowicz z domu Krydel (Jogęła 2009, 113 i n.). Autor nie krył oburzenia z powodu postaw serwilistycznych katolickich duchownych. Wielokrotnie przywoływał postać prałata Piotra Żylińskiego, nazywając go zdrajcą Kościoła: „Zdrajca i krzywoprzysięzca, który na wierność papieżowi i Kościołowi przysięgał, a został odszczepieńcem, schizmatykiem i istnym zbrodniarzem” (LMAVB, f. 9 – 2222, 17). Żyliński został administratorem diecezji wileńskiej z nominacji władz rosyjskich po zesłaniu do Wiatki biskupa wileńskiego Adama Stanisława Krasińskiego w 1863 roku i śmierci prałata Józefa Bowkiewicza, któremu Krasiński porучzył zarząd diecezją. Został on w niejasnych okolicznościach wybrany na zarządcę biskupstwa (Kurczewski 1912, 71-72; Prašmantaitė 2006, 95 i n.; 2013, 297 i n.). O jego nominacji nie poinformowano Stolicy Apostolskiej. Żyliński był propagatorem rusyfikacji – wprowadził do nabożeństw język rosyjski, nakazał używania języka rosyjskiego w kazaniach, obrzędach ślubu, chrztu, pogrzebu (X. Y. Z. 1889, 21-22). Obsadzał również parafie kapłanami, którzy wykazywali odpowiednią dozę lojalizmu wobec rządu carskiego, a posady parafialne sprzedawał. Ogromne dochody czerpał ze swojego probostwa ostrobramskiego. Łazarowicz, który należał do tejże parafii, nie bezpodstawnie nazywał go świętokradcą – dochody ze skarby w Ostrej Bramie i mszy świętych, które przynosiły rocznie kilkadziesiąt tysięcy, przepadały bez żadnych rachunków. Łazarowicz twierdził, że Żyliński konfiskował również fundusze przeznaczone na wychowanie i wykształcenie dzieci (fundusze testamentowe) – część tych kwot przekazywał na budowę domów w Wilnie (LMAVB, f. 9 – 2222, 25). W obawie przed zemstą katolików, pałających do niego szczerą nienawiścią, wszędzie udawał się pod eskortą żandarmów, którzy przebywali również w jego domu i podczas nabożeństw przez niego celebrowanych. Defraudację dochodów parafialnych potwierdza anonimowy autor „Kartki z dziejów kościoła katolickiego w Polsce Rosyjskiej”, który oskarżał Żylińskiego o kradzież drogocennych szat

Matki Boskiej Ostrobramskiej i wyposażenia liturgicznego kaplicy. Informował on, że w ciągu dwudziestoletnich rządów „przychód” ze służby kościelnej można szacować na milion rubli (X. Y. Z. 1889, 28). Czasami w pamiętnikach Łazarowicz pisał o „zdracach Żylińskich” w liczbie mnogiej. Mógł mieć na myśli Wacława Żylińskiego⁶, biskupa wileńskiego i arcybiskupa mohylewskiego, znanego z lojalistycznej postawy wobec caratu. Wacław Żyliński nie był spokrewniony z Piotrem Żylińskim, a przez potomnych został zapamiętany jako założyciel nowych parafii i konsekратор nowych kościołów. Autor „Notat” przytaczał również przykłady duchownych niezłomnych, m.in. księdza prałata Macieja Harasimowicza (X. Y. Z. 1889, 15; Kurczewski 1912, 70), który swoją bezkompromisową postawą wobec władz rosyjskich zjednywał katolików⁷. Na kartach pamiętnika znajdujemy liczne przykłady duchownych katolickich, którzy na przekór represjom poświęcali się swojej służbie.

Łazarowicz wiele ustępów poświęcił okresowi największych prześladowań Polaków – powstaniu styczniowemu i rządowi Michaiła Murawjowa. Jego zapiski charakteryzują się chaotycznością – były czynione na bieżąco (są datyienne, charakterystyki metrologiczne). Wymieniał nazwiska osób, które zostały powieszane lub rozstrzelane przez Murawjowa. Z przygnębieniem opisywał publiczne egzekucje na placu Łukiskim pierwszych ofiar powstania: księdza Stanisława Iszory⁸ (22 maja/3 czerwca 1863) i księdza Rajmunda Ziemackiego⁹ (24 maja/5 czerwca 1863), podpułkownika Bolesława Kajetana Kołyszki¹⁰ (28 maja/9 czerwca 1863),

⁶ Wacław Żyliński (1803-1863) ukończył seminarium duchowne w Mińsku, w 1832 r. został przeniesiony do diecezji wileńskiej, a w 1848 konsekrowany na biskupa wileńskiego. Po śmierci Ignacego Hołowińskiego został arcybiskupem mohylewskim (1856), ale jeszcze przez dwa lata zarządzał diecezją wileńską. Zmarł w Petersburgu w 1863 r. Jak pisze Ludwik Bazylow: „cieszył się niezmiennym zaufaniem czynników rządowych” (Bazylow 1984, 240-241).

⁷ Harasimowicz uchylał się narzucanym przepisom – m.in. oskarżano go, że nie śpiewał modlitwy za cesarza i jego rodzinę podczas Wielkiego Tygodnia.

⁸ Stanisław Iszora (1838-1863) był wikarym w parafii Żołudek w powiecie lidzkim. Odczytał on z ambyony treść Manifestu Rządu Narodowego. W Lidzie oddał się w ręce policji. Prawdopodobnie był dwukrotnie sądzony – podczas pierwszego procesu otrzymał karę 5 lat katorgi, podczas drugiego (po przybyciu do Wilna Murawjowa) skazano go na śmierć przez rozstrzelanie. Po publicznej egzekucji zwłoki zakopano na miejscu kaźni, jednak mieszkańcy Wilna nocą przenieśli ciało na Górę Zamkową (inne źródła podają, że na Górę Trzykrzyską). W 1933 r. tablica upamiętniająca śmierć księdza Iszory została wmurowana w kościele św. Jakuba w Wilnie (Katalog 2016, 216)

⁹ Rajmund Ziemacki (1810-1863) był uczestnikiem powstania listopadowego – podczas walk został ranny i znalazł schronienie w klasztorze. Wówczas podjął decyzję o wstąpieniu do stanu kapłańskiego. Pełnił posługę kapłańską w kościele św. Rafała w Wilnie, następnie został proboszczem kościoła w Wiawiórcie (powiat lidzki). W kościele przeczytał wiernym Odezwę Komitetu Powstańczego, co było przyczyną aresztowania i skazania na śmierć przez rozstrzelanie. W kościele św. Rafała na Snipszyskach znajduje się tablica upamiętniająca męczeństwo księdza Ziemackiego.

¹⁰ Bolesław Kajetan Kołyszko (1837-1863) ukończył prawo na Uniwersytecie Moskiewskim – podczas studiów wstąpił do rewolucyjnej organizacji „Ogól”. Za udział w studenckiej manifestacji w 1861 r. został aresztowany. Po wyjściu z aresztu udał się do Genui, gdzie w Polskiej Szkole Wojskowej przeszedł szkolenie na instruktora powstania. W marcu 1863 r. przybył na Litwę i zorganizował swój oddział powstańczy pod Kownem (213 osób). Wraz z oddziałem Zygmunta Sierakowskiego walczył pod Wysokim Dworem, w Lenczach (pod Kiejdanami) w Misiunach. W bitwie pod Birżami Kołyszko wraz z rannym

Juliana Leśniewskiego¹¹ (10/23 czerwca 1863)¹², których musiał być świadkiem. Informował o kilkudziesięciu rozstrzelanych lub powieszonych powstańcach w maju i czerwcu 1863 roku w innych guberniach – m.in. o egzekucji Leona Platera (LMAVB, f. 9 – 2222, 37). Dokładnie scharakteryzował okoliczności egzekucji Wincentego Konstantego Kalinowskiego (10/22 marca 1864). Opisywał starania Murawjowa mające na celu stłumienia powstania: „Murawijew przedsięwzięje najokropniejsze środki do uśmierzenia powstania: kontrybucje łupiestwa, rabunki i wszelkie bezprawia są wolne, aby tylko osiągnąć celu” (LMAVB, f. 9 – 2222, 37-38). Pisał o atmosferze strachu panującym na Litwie po 1863 roku, o aresztowaniach osób podejrzanych o udział w powstaniu i okrucieństwie śledztw. Za barbarzyństwo uznawał rozdzielanie rodzin zsyłanych w głąb Rosji: „zostali powoływani osobno od matki dzieci, osobno żony, tak że skazani nie wiedzą, gdzie ich dzieci i żony się znajdują, a matki i żony nie wiedzą, gdzie ich mężowie i dziatki” (LMAVB, f. 9 – 2222, 32). Chociaż sam w powstaniu udziału nie brał, doskonale orientował się w przebiegu walk powstańczych. Wymieniał też większość dowódców ugrupowań powstańczych działających na Litwie. W jego zapiskach odczuwa się ciężar atmosfery murawjowskiego prześladowania, inwigilacji, nieustannego lęku. Podawał przykłady niesprawiedliwych kontrybucji spadających na polskich ziemian – Murawjow postanowił ściągnąć kontrybucję z obywatelki, której zięciowie byli podejrzewani o udział w powstaniu – na jej protest odpowiedział: „Z nimi pani jako krewnymi swemi rozliczy się” (LMAVB, f. 9 – 2222, 41). Opisywał masowe opuszczanie majątków przez obywateli ziemskich, którzy w obawie przed konfiskatą szukali schronienia w Wilnie – wystosowali oni prośbę do władz, by w razie zajęcia ich domostw przez powstańców podczas ich nieobecności, uwzględniono ich niewiedzę (LMAVB, f. 9 – 2222, 15). Wspominał też o własnej rodzinie, która z powodu ciągłych prześladowań, śledztw i denuncjacji postanowiła nikogo do siebie nie przyjmować i u nikogo nie być (LMAVB, f. 9 – 2222, 16). W czasie powstania styczniowego aresztowano jego brata – księdza trynitarza – Romualda, który w klasztorze przyjął imię Salwian (zob. Korybut-Marciniak, 2016b). Majątek należący do rodziny – Pryciuny – został poddany sekwestrowi (LVIA 1863-1865, 2).

Sierakowski zostali pojmani, przewiezieni do Wolna i skazani na karę śmierci. Kołyszkę powieszono na Łukiszkach (skazano go na śmierć przez rozstrzelanie, ale Murawjow zmienił formę egzekucji na bardziej poniżającą). W 2013 r. w kościele św. Michała Archanioła w Butrymańcach została odsłonięta tablica upamiętniająca przywódców powstania styczniowego na Litwie, m.in. Bolesława Kajetana Kołyszkę (zob. Łaniec 1999).

¹¹ Julian Leśniewski, szlachcic z guberni lubelskiej, zarządzający majątkiem hrabiego Grabowskiego w powiecie lidzkim, został skazany na śmierć przez rozstrzelanie za namowę włościan do udziału w powstaniu (Studnicki 1923, 29).

¹² LMAVB, f. 9 – 2222, Antoni Łazarowicz, „Notaty pamiętnikowe”, k. 37. Leon Plater został stracony w twierdzy dyneburskiej 9 czerwca 1863 r. Aresztowano go po napadzie na konwój rosyjski przewożący broń z twierdzy (Samborska-Kukuć 2013, 37 i n.).

Wielokrotnie rewidowano mieszkanie Antoniego, również podczas jego nieobecności, jednak niczego w nim nie znaleziono. Kilka osób z jego dalszej rodziny skazano na Syberię (LMAVB, f. 9 – 2222, 39 i 46).

Z rozgoryczeniem donosił o „sprzedajnych urzędnikach carskich”, którymi zalane były tereny dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, i o krzywdach, jakich doznaje z ich strony społeczeństwo. „W moskiewskim rządzie (nierządzie) nic nie ma stałego ani pewnego [...]. Porządnie to on tylko kraść umie” (LMAVB, f. 9 – 2222, 5). Jako długoletni pracownik carskiej administracji Łazarowicz poznał mechanizm korupcyjny i represyjny od środka.

Inną bolączką autora, której poświęcił miejsce w pamiętniku, była rosyjska propaganda w periodykach ukazujących się w Wilnie: „Gazety nie zamieszczały żadnych nowin godnych uwagi, a tylko najzuchwalsze brednie i najobrzydliwsze kłamstwa przeciw religii rzymskokatolickiej, duchowieństwu, narodowi” (LMAVB, f. 9 – 2222, 46). Łazarowicz krytykował przymus prenumeraty rosyjskich gazet przez wszystkich posiadaczy nieruchomości w Wilnie, osoby utrzymujące traktiernie, zajazdy, restauracje oraz trudniące się handlem (dotyczył on również właścicieli kramów). Nakaz odnosił się do tytułów: „Полицейский листок” i „Виленский вестник”¹³. Pamiętnikarz w następujący sposób komentował celowość tego zarządzenia:

[...] Żeby naród czytał najbezzwzględniejsze kłamstwa, co do historii Litwy i Kościoła Rzymskokatolickiego. Jeżeli gdzie jest rozleglejsze panowanie moskiewskie, to najrozleglejsze w gazetach. Kilka tysięcy roczników poświęconych omamieniu narodu, przeciw któremu wymieniane [są] omówienia, [...] druków pełnych żółci i cynizmu (LMAVB f. 9 – 2222, 44).

Z oburzeniem wyrażał się na temat dziejopisarstwa Pawła Kukolnika¹⁴, który

[...] dowodzi śmiesznymi faktami, że Litwa jest odwieczną Rosją, [...] że założyciel Wilna Giedymin i syn jego Olgierd byli to prawosławni, rusczy książęta, że w Wilnie i w Litwie rozkrzewiona była wiara prawosławna [...], że król Jagiełło był odszczepieńcem od prawosławnej cerkwi (LMAVB f. 9 – 2222, 45).

Ze wzburzeniem, ale i z pewną dozą ironii odnosił się do wszelkich zarządzeń rusyfikacyjnych – do najdotkliwszych zaliczał zakaz zakupu ziemi przez Polaków, wyrugowanie języka polskiego w nauczaniu religii oraz zakładanie nowych cerkwi (często w miejscu skasowanych kościołów katolickich). Wspominał m.in. poświęcenie nieistniejącej już współcześnie kaplicy prawosławnej św. Aleksandra

¹³ Czyli „Kuriera Wileńskiego”.

¹⁴ Paweł Kukolnik (1795-1884), profesor historii na Uniwersytecie Wileńskim (następca Joachima Lelewela), zmienił konfesję na prawosławie w 1824 r., był zaufanym Nowosilcowa, wieloletnim cenzorem w Wilnie, realizatorem polityki rusyfikacyjnej w guberniach zachodnich.

Newskiego (zbudowanej w latach 1863-1865), przy Placu Świętojerskim¹⁵ „przy którym nie ma powagi żadnej, tylko komedia” (LMAVB, f. 9 – 2222, 79). Podobny stosunek miał do wznoszonych z inicjatywy generał-gubernatora Witalija Trockiego pomników – Michaiła Murawjowa (przed Pałacem Gubernatora, odsłoniętym w 1898) (Jaśkiewicz 1996, 531 i n.) i Katarzyny II (na Placu Katedralnym, odsłoniętym w 1904) – ten ostatni powszechnie nazywano „kurewskim” (LMAVB, f. 9 – 2222, 11).

Jednym z wątków poruszanych w „Notatach” było tajne nauczanie. Łazarowicz potwierdzał, że już od początku 1865 roku „organizowały się na Litwie narodowe szkoły” (LMAVB, f. 9 –2222, 11). Po powstaniu styczniowym na terenach guberni północno-zachodnich liczba uczniów w szkołach różnego szczebla (gimnazja, progimnazja, szkoły powiatowe szlacheckie, szkoły parafialne) zmniejszyła się o połowę¹⁶, a tajne nauczanie, przeważnie w formie prywatnych kompletów, było dla większości Polaków jedyną formą edukacji (zob. Studnicki 1934; Mazan-Jakubowska 2015, 55-58). Działalność wydawnicza Łazarowicza wskazywać może, że on również znalazł się w kręgu nauczających – był autorem elementarzy, które publikował pod pseudonimem Władysława Tekielińskiego: „Elementarz ułożony podług najlepszych wzorów i własnych pomysłów autora” (Tekieliński 1879), „Elementarz najnowszy, czyli nauka postępowego czytania dla małych i nieco już doroślejszych dzieci” (Tekieliński 1894). W pracy M. Gajewskiego znajdujemy informację, że Łazarowicz był nauczycielem w szkółce niemeczyńskiej (Gajewski 2002, 34). Nie odnaleziono dokumentów, które mogłyby potwierdzać tę informację. Z pewnością kwestie „narodowej edukacji” były dla autora pamiętnika kluczowe – widział w nich główny oręż w walce z rusyfikacją i szansę na utrzymanie identyfikacji narodowej przyszłego pokolenia Polaków.

Tym, co szczególnie uderza podczas analizy treści „Notat pamiętnikowych” Łazarowicza po uprzednim zapoznaniu się z innymi źródłami, jest podwójne życie ich autora. Obraz wyłaniający się z dokumentacji urzędowej czy listów wymienianych z rodziną diametralnie różni się od wizerunku rysującego się w zachowanym pamiętniku. I właśnie ta kontrastowość stanowi największą wartość dokumentu. Zmusza do refleksji nad kresową inteligencją polską w dobie zaborów, powstrzymuje od surowej oceny Polaków w obcej służbie, oddaje i uzasadnia rozmiar strachu przed rosyjskim zaborcą i polityką rusyfikacyjną oraz ukazuje warunki życia, obawy oraz światopogląd Polaka-inteligeny z Kraju Północno-Zachodniego.

Jak każdy egodokument to źródło również ma charakter subiektywny. W pamiętniku Łazarowicza kryje się piętno rzeczywistości doświadczanej przez mieszkańca XIX-wiecznego Wilna; człowieka, który publicznie nie mógł wyrażać swoich poglądów i głęboko krył polityczne przekonania; urzędnika carskiej

¹⁵ Kaplica została wzniesiona z inicjatywy Murawjowa. W 1918 r. rozebrano ją, gdyż była symbolem rusyfikacji.

¹⁶ Dokładne szacunki odnośnie do liczby uczniów w guberni grodzieńskiej i obwodzie białostockim na podstawie materiałów urzędowych przeprowadziła Agnieszka Szarkowska (2004, 48-57).

administracji, który posadę piastował kilkadziesiąt lat nie z chęci zysku czy zrobienia kariery, ale z konieczności zapewnienia środków do życia; żarliwego katolika, odczuwającego boleśnie atak na Kościół, Polaka i patriotę, który wewnętrzną niezgodę wobec niewoli narodowej wyrażał piórem. Jest wreszcie głosem Polaka w carskim mundurze, reprezentanta grupy, której ślady w źródłach o charakterze osobistym należą do wyjątków.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- LMAVB, f. 318-27526: Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskis Biblioteka (LMAVB): fond 318-27526, Metryka chrztu Antoniego Wincentego Łazarowicza.
- LMAVB, f. 151-86: Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskis Biblioteka, fond 151-86, Z atestatu Antoniego Łazarowicza (Władysława Telińskiego).
- LMAVB, f. 9-2222: Lietuvos Mokslu Akademijos Vrublevskis Biblioteka, fond 9 – 2222, Antoni Łazarowicz, Notaty pamiętnikowe.
- LVIA 1856: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fond 1135, opis 20, dzieło 97, List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego, 24 lipca 1856.
- LVIA 1861: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fond 1135, opis 20, dzieło 98, List Antoniego Łazarowicza do Artura Dolińskiego, 14 czerwca 1861.
- LVIA 1863-1865: Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, fond 525, opis 15, dzieło 603, Majątek Pryciuny Karola Mongina, 1863-1865.

Źródła drukowane

- BONIECKI, A. (1901), Herbarz polski, t. XV. Warszawa.
- DOLIŃSKI, A. (2014), Między Wilnem a Petersburgiem. Pamiętniki Artura Dolińskiego. Olsztyn.
- LELEWEL, P. (1966), Pamiętnik i diariusz domu naszego. Wrocław.
- ŁAZAROWICZ, A. (1876), Opis dzienny Szkół wileńskich, Akademii i Uniwersytetu oraz diariusz znaczniejszych wypadków w Wilnie od roku 1781 po rok 1824. Wilno.
- STUDNICKI, W. (1923), Rok 1863. Wyroki śmierci [cz. II]: Spis przestępców politycznych skazanych w guberniach: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej, mińskiej, witebskiej, mohylowskiej i augustowskiej [...]. Wilno.
- TEKIELIŃSKI, W. [Łazarowicz, A.] (1879), Elementarz ułożony podług najlepszych wzorów i własnych pomysłów autora. Wilno.
- TEKIELIŃSKI, W. [Łazarowicz, A.] (1894), Elementarz najnowszy, czyli nauka postępowego czytania dla małych i nieco już doroslejszych dzieciak. Lublin.

Opracowania

- BAZYŁOW, L. (1984), Polacy w Petersburgu. Wrocław etc.
- GAJEWSKI, M. (2002), Nasze podwileńskie ojczyzny. Wilno.
- JACKIEWICZ, M. (1991), Zapomniany literat wileński. W: Znad Wilii. XXII/49, 5.
- JACKIEWICZ, M. (1993), Wileńska Rossa. Olsztyn.
- JANION, M./ŻMIGRODZKA, M. (2001), Romantyzm i historia. Gdańsk.
- JAŚKIEWICZ, L. (2009), Sprawa pomnika Murawiowa „Wieszatiela” w Wilnie. W: Przegląd Historyczny. LXXXVII/3, 531-539.

- JOGĖLA, V. (2009), Vilniaus vizitėčių vienuolyno uždarymas. W: Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis. XXXII, 113-133.
- JUROWSKI, R. (2011), W krzywym zwierciadle. Próba krytycznego spojrzenia na ziemian kresowych przez pryzmat ich wspomnień i pamiętników. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. II, 13-34.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2016a), Kariery urzędnicze mieszkańców ziem litewsko-białoruskich w aparacie administracyjnym Cesarstwa Rosyjskiego w XIX wieku. W: Bykowa, T./Górak, A./Smyk, G. (red.), Dzieje biurokracji, VI. Lublin, 395-410.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2016b), Romuald Łazarowicz (1811-1878) – carski urzędnik, zakonnik, kapłan. W: Echa Przeszłości. XVII, 113-138.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2017), Antoni Łazarowicz (1819-1905) – carski urzędnik, literat, kolekcjoner. W: Niepodległość i Pamięć. XXIV/3, 55-96.
- KORYBUT-MARCINIAK, M. (2018), „Widać z listów, że nas kochasz...”. Portrety kobiet w świetle korespondencji rozproszonej rodziny kresowej. W: Kita, J./Korybut-Marciniak, M. (red.), Życie prywatne Polaków w XIX wieku. Prywatne światy zamknięte w listach. Łódź/Olsztyn, 127-148.
- KURCZEWSKI, J. (1912), Biskupstwo Wileńskie. Wilno.
- ŁANIEC, S. (1999), Zygmunt Sierakowski. Olsztyn.
- MAZAN-JAKUBOWSKA, M. (2015), Szkoła w Łukini na Kowieńszczyźnie: przyczynek do dziejów tajnej oświaty na ziemiach zabranych przed I wojną światową. W: Przegląd Wschodnioeuropejski. VI/1, 55-70.
- PRAŠMANTAITĖ, A. (2006), Biskup wileński Stanisław Krasieński w powstaniu styczniowym – między lojalizmem a patriotyzmem. W: Komunikaty Warmińsko-Mazurskie. I, 95-105.
- PRAŠMANTAITĖ, A. (2013), Wspomnienia bp. Stanisława Adama Krasieńskiego: między rękopisem a publikacją. W: Folia Historica Cracoviensia. XIX, 297-316.
- ROMANOWSKI, A. (2003), Pozytywizm na Litwie. Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864-1904. Kraków.
- SAMBORSKA-KUKUĆ, D. (2013), Leona Platera droga do bohaterstwa, z dziejów powstania styczniowego za Dźwiną. W: Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. XIII, 23-33.
- STUDNICKI, W. (1934), Tajne nauczanie na Litwie po roku 1863. Kraków.
- SZARKOWSKA, A. (2004), Szkolnictwo guberni grodzieńskiej i w obwodzie białostockim w zaborze rosyjskim (1831-1905). W: Kryńska, E. J. (red.), Funkcja prywatnych szkół średnich w II Rzeczypospolitej. Białystok, 48-57.
- ŚNIEŻKO, A. (1973), Łazarowicz (Łazarewicz Antoni). W: Polski słownik biograficzny, XVIII. Wrocław etc., 280.
- UZIĘBŁO, L. (1905), Nestor pisarzy wileńskich. W: Biesiada Literacka. XXI, 367-369.
- X. Y. Z. (1889), Kartka z dziejów Kościoła katolickiego w Polsce Rosyjskiej: biskupstwo wileńskie. Kraków.
- ZALĘCZNY, J. (2013), Syberyjskie losy powstańców styczniowych w świetle ich pamiętników. W: Zesłaniec. Organ Rady Naukowej Związku Sybiraków. LVII, 7-17.

